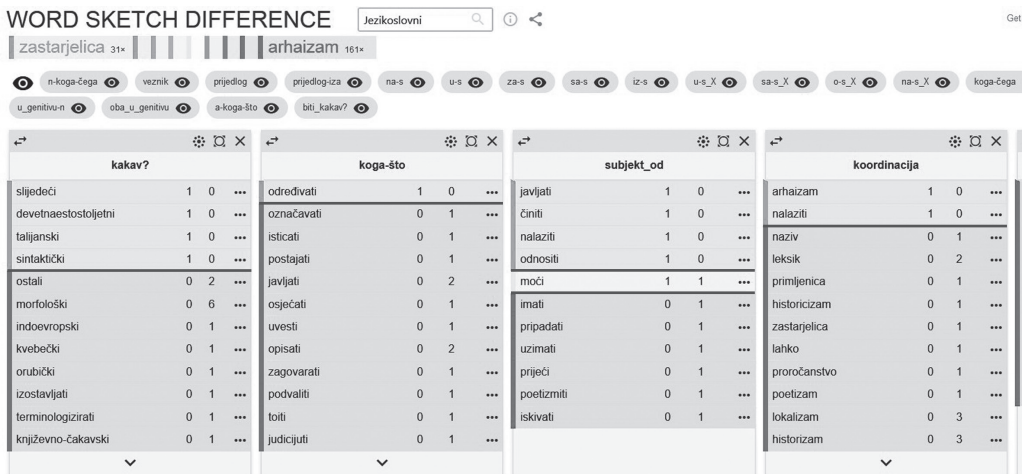


MARIJANA HORVAT i MILICA MIHALJEVIĆ

Kako se nekad govorilo o jeziku¹

Uvod

Aktivni je leksik suvremeni leksik kojim se označuju pojave aktualne društvene, političke, znanstvene, ideološke i druge izvanjezične stvarnosti, kojim se označuju suvremeni predmeti i pojave te suvremena znanstvena i tehnička postignuća. Osim aktivnoga leksika, dijelom je leksika nekoga jezika i pasivni leksik. Pasivni leksik čine riječi koje su zastarjele i nestale iz uporabe, a koje govornik suvremenoga hrvatskog jezika uglavnom prepoznaje i razumije kad na njih naiđe, primjerice čitajući stariju literaturu. U udžbenicima se razlikuju *historizmi*, *arhaizmi* i *zastarjelice*. Historizmi su ušli u pasivni sloj zbog izvanjezičnih razloga, a arhaizmi zbog unutarjezičnih razloga. Zastarjelice su riječi koje se nalaze na prijelazu iz aktivnoga u pasivni leksik. Ipak, često se u jezikoslovlju ne razlikuju arhaizmi i zastarjelice, nego se ti nazivi upotrebljavaju kao istoznačni. U to se možemo uvjeriti i pregledavajući *Jezikoslovni korpus* izrađen za potrebe projekta *Jena* u kojemu naziv *zastarjelica* ima 31 potvrdu, a naziv *arhaizam* 161, što je vidljivo iz 1. slike:



1. slika: Razlika u skicama riječi naziva *zastarjelica* (gore) i *arhaizam* (dolje)

¹ Ovaj je rad nastao na projektima *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena*, Struna IP-2017-09-05, i *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma – Retrogram*, IP-2018-01-3585, koje financira Hrvatska zaklada za znanost.

Zastarjelice u *Jeni*

U daljnjemu tekstu prikazat ćemo pristup arhaizmima i zastarjelicama u projektu *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena*.

Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena baza je jezikoslovnih naziva koja se izrađuje u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Jezikoslovnim nazivima navode se definicije, istoznačnice (ako ih ima) te istovrijednice na engleskome, njemačkome, francuskome, ruskome i švedskome jeziku. Uz neke se natuknice navode i napomene te kontekst uporabe (više o *Jeni* vidi u radu *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena* u ovome broju *Hrvatskoga jezika*). *Jena* se izrađuje u okviru programa *Hrvatsko strukovno nazivlje – Struna*. Arhaizam je u *Jeni* obrađen ovako:

arhaizam	
status naziva: naziv	faza obradbe: zaključano autorski: ne
definicija: riječ ili izraz koji pripada pasivnomu leksiku	
radna definicija: riječ koja je u pasivni leksik ušla iz unutarjezičnih razloga	
projekt: jezikoslovlje	
potpodručje: leksikologija	
	istovrijednica - engleski: archaism istovrijednica - njemački: Archaismus istovrijednica - francuski: archaïsme istovrijednica - ruski: архаизм istovrijednica - švedski: arkaism
	jezična odrednica: imenica broj: jednina rod: muški
kontekst: Prireditelji izdanja pojedinih književnih djela starije i novije hrvatske književnosti često dodaju rječičke tzv. manje poznatih riječi (najčešće su to arhaizmi, historizmi, zastarjelice, dijalektizmi, regionalizmi, pokoji idiomatizam).	
vrelo konteksta: Samardžija (2019.)	
stranica: 162	
napomena: Katkad se nazivi <i>arhaizam</i> i <i>zastarjelica</i> smatraju istoznačnicima, a katkad se razlikuju po razini prisutnosti u suvremenome jeziku: zastarjelica je na prijelazu iz aktivnoga u pasivni leksik, a arhaizam pripada samo pasivnomu leksiku. Arhaizmi se razlikuju od historizama po tome što su u pasivni leksik ušli iz unutarjezičnih razloga za razliku od historizama koji su u pasivni jezik ušli zbog izvanjezičnih razloga.	

2. slika: Natuknica *arhaizam* u *Jeni*

Zastarjelica je u *Jeni* obrađena ovako:

zastarjelica	
status naziva: naziv	faza obradbe: zaključano autorski: ne
definicija: riječ ili izraz na prijelazu iz aktivnoga u pasivni leksik	
radna definicija: riječ na prijelazu iz aktivnoga u pasivni leksik	
projekt: jezikostovlje	
potpodručje: leksikologija	
<hr/>	
dopušteni naziv: arhaizam	istovrijednica - engleski: archaism
	istovrijednica - njemački: Archaismus
	istovrijednica - francuski: archaïsme
	istovrijednica - ruski: архаизм
	istovrijednica - švedski: arkaism
	<hr/>
	jezična odrednica: imenica
	broj: jednina
	rod: ženski
<hr/>	
kontekst: Prireditelji izdanja pojedinih književnih djela starije i novije hrvatske književnosti često dodaju rječnike tzv. manje poznatih riječi (najčešće su to arhaizmi, historizmi, zastarjelice, dijalektizmi, regionalizmi, pokoji idiomatizam).	
vrela konteksta: Samardžija (2019.)	
stranica: 162	
napomena: Katkad se nazivi <i>arhaizam</i> i <i>zastarjelica</i> smatraju istoiznačnicima, a katkad se razlikuju po razini prisutnosti u suvremenome jeziku: <i>zastarjelica</i> je na prijelazu iz aktivnoga u pasivni leksik, a <i>arhaizam</i> pripada samo pasivnomu leksiku.	

3. slika: Natuknica *zastarjelica* u *Jeni*

Pri obradi naziva u *Jeni* velika se pozornost posvećuje analizi istoiznačnih naziva te normiranju naziva i odabiru preporučenoga naziva. Ostali se istoiznačni nazivi prema pravilima *Strune* navode kao *dopušteni*, *predloženi*, *zastarjeli*, *nepreporučeni* i *žargonizmi*. Dakle, u bazi *Strune* ne razlikuju se zastarjelice i arhaizmi, nego se zajednički uvode u polje *zastarjelice*. U *Jeni* smo veliku pozornost posvetili navođenju zastarjelica iz dvaju razloga:

1. zastarjelice i arhaizmi uče se i u školi. U kurikulu za hrvatski jezik spominje se ishod: „Učenik razlikuje leksičke slojeve općeporabnoga leksika hrvatskoga standardnog jezika i opisuje jezične i izvanjezične razloge stvaranja ili zastarijevanja riječi.”

A. Hrvatski jezik i komunikacija		
odgojno-obrazovni ishod	razrada ishoda	odgojno-obrazovni ishodi na razini usvojenosti »dobar« na kraju razreda
SŠ HJ A.2.6. Učenik razlikuje leksičke slojeve općeporabnoga leksika hrvatskoga standardnog jezika.	<ul style="list-style-type: none"> – imenuje leksičke slojeve općeporabnoga standardnog jezika – objašnjava izvanjezične i unutarjezične procese u hrvatskome jeziku – razlikuje leksičke slojeve općeporabnoga standardnog jezika: vremenski, područni i funkcionalni – interpretira primjere iz obavijesnih i književnih tekstova prema vremenskoj, područnoj i funkcionalnoj raslojenosti leksika – primjenjuje lekseme iz različitih leksičkih slojeva u određene kontekste – opisuje jezične i izvanjezične razloge stvaranja ili zastarjevanja riječi 	<ul style="list-style-type: none"> – prema smjernicama izdvaja lekseme određenoga leksičkoga sloja i navodi prikladne kontekste za njihovu uporabu

4. slika: Izvod iz kurikula za hrvatski jezik

Stoga smo smatrali da bi *Jena* mogla biti koristan izvor u kojemu bi znanstvenici, ali i učitelji i učenici, mogli na jednostavan način dobiti obavijesti o jezikoslovnim nazivima koji su se upotrebljavali u povijesti hrvatskoga jezika.

2. Posebna pozornost posvećena zastarjelicama potaknuta je i time što se u isto vrijeme s *Jenom* odvija i projekt *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma – Retrogram*, u kojemu je proučavanje jezikoslovnoga nazivlja u starim gramatikama jedan od zadataka.

Hrvatsko gramatičko nazivlje dopreporodnoga i preporodnoga razdoblja

U ovome članku zastarjelice u jezikoslovnome nazivlju obradit će se na primjeru naziva iz bogatoga hrvatskog gramatičkog nazivlja dopreporodnoga i preporodnoga razdoblja.

Dopreporodno i preporodno razdoblje bogat su izvor jezikoslovnoga nazivlja jer su ondašnji hrvatski gramatičari i leksikografi ustrajali na stvaranju hrvatskih naziva. Prve hrvatske gramatike temelje se na tradiciji latinskih gramatika. Riječ je uglavnom o preradbama gramatike portugalskoga isusovca Manuela Álvaresa i obradbama gramatike Józsefa Grigelya. Nastale su u okviru crkvenih redova, katoličkih isusovaca i franjevac, a služile su za poučavanje redovničke mladeži hrvatskomu ili latinskomu jeziku. Podsjetimo na to da je Bartol Kašić, autor prve hrvatske gramatike *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.), bio isusovac.

Na Akademiji ilirskoga jezika (*Academia linguae Illyricae* 1599.) utemeljenoj pri isusovačkome kolegiju u Rimu Bartol Kašić postavljen je za prvoga učitelja ilirskoga jezika. Na toj su Akademiji budući misionari, koji su u vrijeme vjerske obnove slani u hrvatske krajeve, trebali naučiti jezik hrvatskoga puka. Kašić je dobio zadatak da za potrebe nastave napiše priručnik po kojemu bi studenti trebali učiti gramatiku ilirskoga (hrvatskoga) jezika.

Isusovačkomu redu pripada zasluga za znatno unaprjeđenje školstva Banske Hrvatske od dolaska isusovaca na Kaptol 1606. do ukidanja reda 1773. godine. Ustroj isusovačkih gimnazija temeljio se na smjernicama europskoga isusovačkog sustava zapisanoga u *Ratio studiorum* (1599.). Nastavni jezik bio je latinski, učili su se i starogrčki i hebrejski, ali materinski jezik nije bio zanemarivan jer se prevodilo s njega i na njega. Iz toga se razvila potreba za jezičnim priručnicima (rječnicima, gramatikama) na materinskome jeziku. To je bio poticaj za nastanak *Dictionara* (rječnik iz 1670.) Jurja Habelića i gramatika latinskoga jezika u kojima se pravila objašnjavaju kajkavskim književnim jezikom. (prema Horvat, Marijana; Kramarić, Martina. 2020. Jezikoslovno nazivlje u gramatikama M. A. Relkovića i G. Vinjalića. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 46/1. 94–95.)

Najstariji izvor hrvatskoga gramatičkog nazivlja nalazi se u talijanskoj gramatici pisanoj hrvatskim jezikom *Gramatika talijanska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik* (1649.) Jakova Mikalje.

Rječnik pet najuglednijih europskih jezika, latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, dalmatinskoga i ugarskoga (1595.) Fausta Vrančića, primjerice, donosi osamnaest riječi (*glas, glasovit, govor, govorenje, rič, pismo, slovo, jazik, besjeda, broj, dilak, jedin, jime, kip, način, izgovoriti, vrime, pleme*), od kojih bismo neke pouzdano, a neke uvjetno mogli smatrati nazivima, a nalazimo ih i u Mikalje. Mikalja u gramatici neke od tih naziva upotrebljava u značenju različitom od onoga koje imaju u Vrančića. Njegov gramatičarski prethodnik Bartol Kašić odabrao je latinski za metajezik svoje gramatike *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.). Stoga je Mikalja mogao Kašićeve hrvatske nazive pronaći samo u predgovorima onih njegovih djela pisanih hrvatskim jezikom u kojima Kašić govori o jezičnim temama, ponajprije u znamenitom predgovoru *Ritualu rimskom* (1640.).

(prema Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana. 2008. *Gramatika talijanska ukratko* (1649.) Jakova Mikalje. U: Mikalja, Jakov. *Gramatika talijanska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik*. Pretisak. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 116–117.)

Gramatika je objavljena unutar rječnika *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački* (1649./1651.), no otisnuta je i kao posebna knjižica u maloj osmini u nakladi od 500 primjeraka, ali je taj posebni otisak danas rijetkost. U naslovu gramatike uočljiva je dvostrukost kojom se imenuje isti jezik (*talijanska gramatika – latinski jezik*). Naime, prema tradiciji sačuvanoj tijekom stoljeća latinski znači *talijanski*, dok se za latinski upotrebljavao također ustaljeni naziv *dijački*. Jasno je da je Mikalja prihvaćao već postojeće hrvatske nazive, posebice one ovjerene u Fausta Vrančića i Bartola Kašića, ali je donosio i vlastita rješenja. U oblikovanju vlastitih naziva Mikalja je katkad preuzimao tuđice (npr. *adverbium, conjunctio*), katkad

ih je prilagođavao te su nastale posuđenice (npr. *apostrof*), a najčešće je stvarao nove nazive, obično prevođenjem latinskih ili talijanskih. Pri prevođenju Mikalja je stranu jednorječnicu kadšto zamjenjivao hrvatskim opisnim višerječnim nazivom, što se, primjerice, može pokazati prevođenjem latinskih naziva za načine: *način koji kaže* (indikativ), *način koji zapovijeda/zapovida* (imperativ), *način koji žudi* (optativ), *način koji sastavlja* (konjunktiv), *način koji ne svršuje* (infinitiv). Sam naziv *način* Mikalja u hrvatski jezik uvodi izravnim prevođenjem latinskoga naziva *modus*. Mikalja je prvi za glagol upotrijebio naziv *riječ*, što je doslovna prevedenica prema latinskome višeznačnom *verbum* (riječ, glagol, izraz, izričaj) i talijanskome *verbo* (riječ, glagol), a poslije ga preuzimaju npr. Toma Babić, Lovro Šitović, Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec, Matija Antun Relković, Marijan Lanosović i Joakim Stulli. Dodavanjem atributa Mikalja oblikuje nazivoslovnu cjelinu: *riječ čineća* (aktivni glagol), *riječ trpljeća* (pasivni glagol), *riječ posobita* (povratni glagol), *riječ bez sobstva* (bezlični glagol), *riječi bezredne* (nepravilni glagoli). Konjugacije naziva *vrsta riječi*. Uz glagole se vezuje pojam lica, za što Mikalja upotrebljava naziv *sobstvo*, koji se poslije nalazi samo u gramatici Šime Starčevića (prema Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana. 2008. *Gramatika talijanska ukratko* (1649.) Jakova Mikalje. U: Mikalja, Jakov. *Gramatika talijanska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik*. Pretisak. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 121.)

Kako je glagolima svojstvena kategorija vremena, Starčević u svojoj *Novoj ričoslovnici ilirickoj* (1812.), prvoj gramatici koja opisuje i normira hrvatski jezik bez usporedbe s drugim jezicima, za glagol stvara prevedenicu *vrimenorič* (prema njem. *Zeitwort*), što nasljeđuju Josip Đurkovečki (*vremenoreč*) i Ivan Mažuranić (*vrěmenoreč*), dok, primjerice, Vjekoslav Babukić i Adolfo Veber Tkalčević upotrebljavaju naziv *glagolj*. Mikalja kategoriju glagolskih vremena izražava riječju *vrime/vrijeme* i višerječnim nazivima *vrijeme sadašnje*, *vrijeme neizvršeno* (imperfekt), *vrijeme prošasto* (perfekt, aorist), *vrijeme veće neg prošasto* (pluskvamperfekt), *vrijeme koje ima doći* (futura). U kategoriji imenskih riječi Mikalji je temeljni naziv *ime* (lat. *nomen*), uz koji dodavanjem atributa izvodi nazive za posebna značenja, npr. *ime stojeće* (imenica) i *ime ganutivo* (pridjev), što su prevedenice prema latinskim nazivima *nomen fixum* i *nomen mobile*, a potvrđeni su i u kasnijih gramatičara Tome Babića (s inačicom *ganutljivo*) i Lovre Šitovića. U značenju 'zamjenica' Mikalja tvori naziv *namisnik imena*, što je njegov hapaks. U istome značenju pojavljuje se Šitovićeva prvopotvrđenica *zaimenak*, dok se, primjerice, u Šime Starčevića, Vjekoslava Babukića, Josipa Đurkovečkoga, Antuna Mažuranića potvrđuje naziv *zaima* (zamjenica).

Sam naziv *gramatika* ustaljena je posuđenica iz grčkoga jezika. Šitović je, primjerice, stvorio prevedenice *slovstvo* ili *slovinstvo* (od kojih je naziv *slovinstvo*, prema dosadašnjim spoznajama, ostao na razini hapaksa), Starčević je upotrebljavao naziv *ričoslovica*, Babukić *slovnica*, a Đurkovečki *jezičnica*. Naziv *pismenstvo* kao istoznačnica nazivu *gramatika* pojavljuje se samo u naslovu rječnika Josipa Voltića *Ričoslovník (Vocabolario – Wörterbuch) illirickoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom* (1803.) te u rječničkoj građi Joakima Stullija.

gramatika	
status naziva: naziv	faza obradbe: zaključano autorski: ne
definicija: priručnik koji propisuje fonološko i morfološko, tvorbeno i sintaktičko ustrojstvo jezika i daje popis pravila koja upravljaju jezičnim sustavom	
radna definicija: priručnik koji propisuje fonološko i morfološko, tvorbeno i sintaktičko ustrojstvo jezika i daje popis pravila koja upravljaju jezičnim sustavom	
projekt: jezikoslovlje	
potpodručje: temeljno jezikoslovno nazivlje	
dopušteni naziv: slovnica	istovrijednica - engleski: grammar
zastarjeli naziv: jezičnica; pismenstvo; rječoslovnica; slovinstvo; slovstvo	istovrijednica - njemački: Grammatikbuch; Grammatik
	istovrijednica - francuski: grammaire
	istovrijednica - ruski: грамматика
	istovrijednica - švedski: grammatikhandbok; grammatik

5. slika: Natuknica *gramatika* u *Jeni*

U promatranome razdoblju potvrđeno je i nekoliko naziva za *rječnik*, npr. *dikcionar* (Habdelić), *rječoslozje* (Stulli), *ričoslovník* (Volčićev hapaks), *slovník* (Mikaljina prvopotvrđenica, zatim u Della Belle, Belostenca i Jambrešića).

rječnik	
status naziva: naziv	faza obradbe: zaključano autorski: ne
definicija: ustrojen popis leksičkih jedinica s u prvome redu jezičnim obavijestima o svakoj od njih	
radna definicija: ustrojen popis leksičkih jedinica s u prvome redu jezičnim obavijestima o svakoj od njih	
projekt: jezikoslovlje	
potpodručje: leksikografija	
podređeni pojam: aneksní rječnik; čestotni rječnik; deskriptivni rječnik; dvociljni rječnik; dvosmjerni rječnik; e-rječnik; govorni rječnik; jednociljni rječnik; jednosmjerni rječnik; korpusno utemeljen rječnik; korpusom oprmjeren rječnik; korpusom vođen rječnik; matrični rječnik; mrežni rječnik; normativni rječnik; odostražni rječnik; opći rječnik; posebni rječnik; responzivni rječnik; rječnik otvorenoga pristupa; rukopisni rječnik; vizualni rječnik	
zastarjeli naziv: dikcionar; ričoslovník; rječoslozje; slovník,	istovrijednica - engleski: dictionary
	istovrijednica - njemački: Wörterbuch
	istovrijednica - francuski: dictionnaire
	istovrijednica - ruski: словарь
	istovrijednica - švedski: ordbok

6. slika: Natuknica *rječnik* u *Jeni*

Zaključak

Iz provedene analize vidimo koliko je sinonima u povijesti postojalo za jezikoslovne nazive koji su danas uglavnom jednoznačni i nemaju sinonima u suvremenome jeziku. Nadamo se da će *Jena* biti bogat izvor s pomoću kojega ćemo moći zaviriti i u jezikoslovne nazive koji su se upotrebljavali u povijesti jezika te da će ti podatci biti korisni jezikoslovcima, ali i nastavnicima pri pripremi nastavne jedinice o zastarijevanju riječi.